

STATEMENT

.. સાત..

દેશપરદેશના વિદ્વાનો અને વિવેચકોએ મહાકાવ્ય કાલિદાસને ભારતના રાષ્ટ્રકવિ તરીકે બિરદાવ્યા છે. શ્રી અરવિંદે તેમની ગણિત મહર્ષિ વાત્મી કિ અને વ્યાસ સાથે કરી છે. દોઢેક હજાર વર્ષ થઈ ગયાં હોવા છતાં તેમની મોહિની, પુરાતન છતાં નિત્ય નવીન રહી છે. તેમણે ભારત અને માનવના હૃદયના સનાતન ભાવોને પોતાની કાવ્યવીણા પર રણગુણવ્યા છે, તેથી જ પ્રાચીન હોવા છતાં તેમની કૃતિઓ નિત્યનૂતન લાગે છે. ઇ.સ. ૧૮મી સદીના અંત ભાગમાં સરવિલિયમ જેન્સે તેમની અમરકૃતિ શાકુન્તલના અનુવાદ દ્વારા તેમનો અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય પાશ્ચાત્યમાં જગતને કરાવ્યો ત્યારથી ત્યાં પણ તેમની એવી જ પ્રશંસા ત્યાંના ઉચ્ચશિક્ષાના કવિઓ, કાવ્યરસિકો અને વિદ્વાનો દ્વારા થતી જ રહી છે. જગતની દરેક મહત્ત્વની ભાષામાં તેમની એક કે વધારે કૃતિઓના એક કે વધારે અનુવાદો થયાં છે.

ભારતમાં અંગ્રેજોના સંપર્કને પરિણામે નવાયુગનાં મંડાણ થયાં તે પહેલાં તેમની કૃતિઓનો અભ્યાસ વિદ્વાનોના નાનકડા વર્ગ પૂરતો મર્યાદિત હતો. યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થતાં અંગ્રેજ, સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને ફારસી ભાષા-સાહિત્યનો નવી પદ્ધતિએ વ્યાપક પ્રમાણમાં અભ્યાસ થવા લાગ્યો, દેશમાં નવાબગતિ, સુધારો અને રાષ્ટ્રીયતાની

ભાવના વિકસવા લાગ્યાં. તે દેશાભિમાનનો કાળ હતો. દિનિયમે જે રાષ્ટ્રના મર્યાદા પાળીને તેનો અભ્યાસ પાશ્ચાત્યમાં મહાકાવ્ય કાલિદાસની ઈચ્છા અને માનવૃત્તિ કેદવાની પેદા થયાં. એ મુઘલતાના યુગમાં જે કંઈ સારું હોય તે

પોતાની ભાષામાં રજૂ કરવાની મનોવૃત્તિ નવા ગ્રેન્થુએટો અને વિદ્વાનોમાં ધણી હતી. તેથી, જેમ ભારતની અન્ય પ્રાંતીય ભાષાઓમાં, તેમ ગુજરાતીમાં પણ સંસ્કૃત ભાષાની કાલિદાસની પણ કૃતિઓના અનુવાદો મોટી સંખ્યામાં થવા લાગ્યા, હજી પણ થયે જાય છે. તેમાંના કેટલાક તો સોએક વર્ષ પહેલાંના છે. કેટલાક અપ્રાપ્ય છે. વા ભૂલાઈ ગયા છે. તે દરેક કૃતિના અનુવાદોનો સમયાનુક્રમે, સાહિત્યિક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ લાગ્યે જ થયો છે. સ્વ. આચાર્ય આનંદશંકર દુવ, શ્રી ડોલરરાય માંકડ, શ્રી રસિકલાલ ખરીણ જેવા વિદ્વાનોએ થોડા અનુવાદોની તુલના કરી છે, પણ બધા અનુવાદોને ધ્યાનમાં રાખીને સમયાનુક્રમે અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. આ મહાનિબંધ તે બધાનો તેવો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન છે.

તેમાં નીચેની બાબતો પહેલી જ વખત રજૂ કરવામાં આવી છે. તેમ આ અભ્યાસકર્તા નમ્ર વક્તવ્ય છે.

: ૧: દરેક કૃતિના પ્રાપ્ત થયેલા અનુવાદોનો સમયાનુક્રમે મહત્ત્વસર્થ અભ્યાસ કરી, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેનું મૂલ્ય કેટલું, કાલિદાસ જેવા મહાસમર્થ, "મરખી" કવિની કૃતિઓને સંસ્કૃત જેવી વિકસિત ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં રજૂ કરવામાં તેમને કેવી - કેટલી સફળતા મળી છે, તેમને ક્યાં ક્યાં મુઝવણો નડી છે, મૂળથી ક્યાં અને કેવી રીતે તે જુદા પડે છે, સૂક્ષ્મ બાવોને વ્યક્ત કરવામાં અર્થસંદર્ભો સ્થિર ન થયા હોવાને કારણે કેવી - મુશ્કેલી ઉપ્પિ થાય છે, કાલિદાસના ભાવ અને જીવન દર્શનને સમજવાના અને રજૂ કરવાના પ્રયત્નમાં તેમને કેવી સફળતા મળી છે - તેનો અભ્યાસ કરતો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે - કાલિદાસના *full import of work* વાળા સાહિત્યને ઝીલવામાં આ અનુવાદોએ કેવી શક્તિ બતાવી છે તેનો એ વિચાર કર્યો છે.

: ૨: ઇ. ૧૯૦૦ સુધીના સમયમાં મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિઓના જે અનુવાદો થયા છે, તે તે જમાનાના વિદ્વાનો અને સાહિત્યક્રસિકોનો અભિનિવેશ સુચવે છે. તેમનો ઉત્સાહ પ્રશસ્ય છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધ્યો છે, અને આપણી રસવૃત્તિ તથા ઔચિત્યબુદ્ધિ ધડાતાં ગયાં છે એટલે તેમની ઊગ્રપો ખતાવવાનું સહજ છે, પણ પછીના અનુવાદકોને પુરોગામીઓના પ્રયત્નોનો લાભ મળ્યો છે, તે તેમના ખસા ઉપર ઊભાં રહીને મોટા દેખાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

: ૩: આ અભ્યાસમાં, મુસંહાર, મેઘદૂત, કુમારસંભવ, રઘુવંશ, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશી, અભિજ્ઞાનશાકુંતલ - એ સાતેય કૃતિઓના અનુવાદોનો અભ્યાસ કર્યો છે: તે નીચે મુજબ:

: ૧:	મુસંહાર	૬
: ૨:	મેઘદૂત	૨૧
: ૩:	કુમારસંભવ	૪
: ૪:	રઘુવંશ	૯
: ૫:	માલવિકાગ્નિમિત્ર	૪
: ૬:	વિક્રમોર્વશી	૫
: ૭:	શાકુંતલ	૧૪

આ ગણનામાં એક અનુવાદની એકાદી વધારે આવૃત્તિઓ મળી હોય તેની ગણના કરી નથી.

: ૪: ઇ. ૧૯૦૦ પહેલાંના ધણા અનુવાદો આજે અપ્રાપ્ય છે, છૂલાઈ ગયાં છે, કે ગળ્યાંગાંઠ્યાં પુસ્તકાલયોમાં હોય, તો તેનાં પાનાં બરડ થઈ જવાને કે ફાટી જવાને કારણે રદ કરેલા છે. બહુ થોડા વિદ્વાનોને તેનો ખ્યાલ હોવા સંભવ છે. તે બધું કાળના ગર્ભમાં લુપ્ત થઈ બચ તે પહેલાં તેનું મૂલ્યચંકન કે પરિચય કરાવવાની તથા અનુવાદોમાંથી વિસ્તૃત ઉતારા આપીને, તેના સ્વારસ્યનો વિચાર કરીને, તેમની વિશેષતા તથા મર્યાદા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

તે પ્રગટ થયા હશે તે વખતે તેમને (વરે) વિચાર થયો હોય તો પણ તે ભૂલાઈ ગયા જેવો છે.

: ૬: અનુવાદકોને નહેલી મુશ્કેલી તથા તેમની મથામણો, તેમના જ્ઞાનાની મર્યાદાઓ, અમુક ભાવને વ્યક્ત કરવા માટે અમુક યોગ્ય પર્યાયના વિપયોગમાં નિશ્ચિતતાને અભાવે તેમને ખાધેલી ઠોકરો, અપૂર્ણ સમજ કે ગેરવ્યવજને પરિણામે થયેલા વિપર્યયનો પણ ચચાઈસવ વિચાર કર્યો છે.

: ૬: અનુગામીઓનું કાર્ય, પુરોગામીઓનો લાભ મળવાને કારણે ધધારે ચાલુ હોય - એ પણ નિરપવાદ સત્ય નથી. શ્રી કલ્યાણના કે નાનાલાલના મેધદૂતના અનુવાદપરથી આ બેઈ સકાય છે.

આમ મહાકાવ કાલિદાસની કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદોના અભિનિવેશ્યુક્ત પ્રયત્નોનો સમયાનુક્રમે વિચાર અહીં પહેલી વખત થાય છે.

: ૭: પરિશિષ્ટો :

: ૧: કાલિદાસના ઉલ્લેખો અને અંજલિ

: ૨: ગ્રંથસૂચિ

: ૩: ગુજરાતીમાં લખાયેલા કાલિદાસ
વિષયક લેખોની યાદી

અહીં યાદી મેં ગુજરાતીમાં પહેલી જ વખત રજૂ કરી છે.